

Klem tussen angst en schuldgevoel?

Jonge professionals en klimaatangst: een zoektocht naar vormen van pastoraat en geestelijke verzorging die passend voor hen zijn.

Essay Sjerp van der Vaart

Den Haag, juni 2024

Bij de foto: *Angst versus vertrouwen: het gevoel dat er veel misgaat tegenover 'wij kunnen de aarde dragen...'*

1. Inleiding

Tijdens het schrijven van mijn VU-masterthesis over '*Stilte als ritueel in het pastorale gesprek*' (Van der Vaart, 2023) stuitte ik in mijn contacten op jonge professionals bij het Haagse PKN-initiatief LUX die - naar eigen zeggen - last hadden van eco-stress en klimaatangst. Zij gaven aan dat deze fenomenen hun levens, zijnde jonge professionals (globaal de werkende Millennials van 28-40 jaar) aan het begin van een loopbaan, zodanig beïnvloedden dat ze zich letterlijk verlamd voelden om zich hierover te uiten. Helder is zeker dat ons gedrag grote gevolgen heeft gehad voor de co2-voetafdruk op aarde, die mede heeft bijgedragen aan de onherroepelijkheid van de klimaatverandering (IPCC, 2018). Het IPCC-rapport benadrukt dat zonder diepingrijpende maatregelen de opwarming de 1,5 graad Celsius overschrijden, met desastreuse gevolgen als droogte, overstromingen en bosbranden. Gelet op de toename van de co2-uitstoot, bedraagt de opwarming dan naar verwachting het dubbele in het jaar 2100: ongeveer 3,2 graden Celsius.

Wat in de literatuur opvalt is dat jonge professionals wereldwijd geestelijke grote druk ervaren door de zorgen rond klimaatverandering (Lawrence, 2022). Dit uit zich in apathie, verlamming, angst, en diepe gevoelens van malaise, maar ook in schuldbesef over gemaakte keuzes en in wanhoop (Hickman, et al., 2021). Deze ontwikkelingen hebben geleid tot fenomenen die eco-stress en klimaatangst zijn gaan heten: daarbij is eco-stress een gezonde zorg over klimaatverandering, maar kan klimaatangst als een angstbeleving werken bij jonge professionals. Dat kan gepaard gaan met vormen van lijdensdruk of verminderd functioneren, zoals de Maatschappij voor Geneeskunde vaststelt (Luykx, 2022; p.2). Het is deze klimaatangst die in dit essay centraal staat. Meer specifiek richt ik me op de vraag of en hoe de (vrijzinnige) pastor of geestelijke verzorger (GV afgekort) op deze hulpvraag van jongeren reageert.

De relatie tussen jonge professionals en klimaatangst is inmiddels stevig onderzocht. In een in *The Lancet* (2022) gepubliceerd artikel over een wereldomvattende wetenschappelijke studie van samenwerkende universiteiten in een tiental landen getiteld *Climate anxiety in children and young people and their beliefs about government responses to climate change: a global survey*, is de conclusie dat respondenten in alle landen bezorgdheid aangaven over de

klimaatverandering (Hickman, et al., 2021). Zo zegt 59% zich bezorgd of zeer bezorgd te voelen en 84% uit op zijn minst matige bezorgdheid (Hickman, et al., 2021). Meer dan 50% rapporteerde emoties zoals bedroefdheid, angstig zijn, boosheid, je machteloos voelen en schuldgevoel. Bovendien meldde meer dan 45% van de respondenten dat hun gevoelens over klimaatverandering een negatieve invloed had op hun dagelijks leven en functioneren.

Jongeren met klimaatangst zullen, constateren Hickman et al, hulp nodig hebben en gaan die zoeken (Sanson, 2019; Hickman, 2021). Ervaren en oudere pastores kunnen veel inbrengen, maar in de literatuur komt naar voren dat de zorgverlener in de optiek van zorgzoekers de klimaatverandering en gevolgen ervan liefst zelf moet hebben doorgewerkt om te worden geaccepteerd (Pihkala, 2022, p. 4). Achtergrond hiervan is de vraag naar herkenning en érkenning.

In dit essay focus ik bij uitstek op jonge professionals omdat ik in mijn tijd bij LUX hun angsten over het klimaat en de toekomst heb leren kennen. Zij ervaren grote zorgen over het leven dat nog voor hen ligt én weten niet wat ze aan moeten met hun geestelijke bedrukte gevoel. Om over die gevoelens te praten is niet makkelijk. We zien rond dit thema een stijging in doorverwijzingen naar artsen en GZ-psychologen en de geestelijke verzorging, de laatste zijnde de groep waar dit essay zich specifiek op richt (Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde 2023; Feikh, 2022; Pihkala, 2018, 2019).¹ Jonge professionals lijken inmiddels te beseffen dat zij hulpzoeker te zijn, zoals Pihkala schrijft in zijn studie over *'Eco-Anxiety and Pastoral Care: Theoretical Considerations and Practical Suggestions'* (2022).

Hoewel er rond de klimaatzorgvraag van jongeren nog niet veel is gepubliceerd, valt op dat er wel steeds vaker artikelen verschijnen. Voorbeelden hiervan zijn een studie naar eco-stress en klimaatangst onder zwangeren: *Ik heb eco-emoties*, (Slöetjes, 2022) en de website van de Stichting Klimaatpsychologie (Klimaatpsychologie, 2023) met als titel *'Kantelen wij of het klimaat?'*. Maar intussen lijken hulpzoekers toch een beroep te doen op geestelijke verzorging van kerken en levensbeschouwelijke genootschappen. (Calder and Morgan, 2016; Pihkala, 2016, 2020, 2022; LaMothe 2019, 2021; Silva and Coburn, 2022). Mede wellicht daarom startte Dr Hans Alma recentelijk (2022) een GV-klimaatmaster Geestelijke Zorg en Planetaire gezondheid aan de Vrije

Dilemma's

Een aantal dilemma's laten zich gelden: zien pastores het probleem van klimaatangst als iets dat buiten hen staat of dat ze moeten hebben verwerkt? Een dilemma dat namelijk in de literatuur opdook is dat jonge hulpzoekers zich afvragen of de beroepsgroep van geestelijke verzorgers zelf wel het thema klimaatverandering heeft doorleefd en verwerkt (Pihkala, 2022). De hulpzoeker kan in dergelijke gevallen afhaken (Pihkala, 2022; VU-master; Seaman, 2016).

In het literatuuronderzoek hierover viel op dat er een verlegenheid en schijnbaar relatief onvermogen bestaat onder de traditionele geestelijke verzorgers waar het de begeleiding van geestelijke nood onder jonge professionals van de Millennial-generatie die met klimaatangst worstelen betreft (Pihkala, 2022). Terwijl er zeker veel oudere geestelijk verzorgers, pastores en predikanten actief zijn (of willen worden) op dit thema én met hun ervaring het nodige kunnen brengen, valt in de literatuur op dat nogal wat jonge professionals minder connectie voelen met (vaak oudere) pastores en geestelijk verzorgers die in hun optiek de klimaatproblematiek (nog) niet lijken te hebben geïnternaliseerd, zoals Pihkala opmerkt (Pihkala, 2022).

Wat hij daarbij lijkt te impliceren is dat jonge professionals een blokkade schijnen te voelen bij geestelijk verzorgers met een antropocentrisch wereldbeeld (het denken vanuit de mens, inclusief het beeld van de autonome mens). Want aan de zorgvraag-kant zien we dan, zo stelt Pihkala, juist vraag naar pastors en geestelijk verzorgers die de positie van de mens mede afhankelijk zien van de natuur en vice-versa, de zogeheten inclusieve of holistische GV-benadering (Pihkala, 2022). Daar wordt gevraagd om medeverantwoordelijkheid voor gedragsverandering naar zo'n holistische aanpak bij geestelijk verzorgers en pastors in hun aanpak van klimaatangst (Pihkala, 2022, p.9). Maar klopt het beeld nog wel dat er sprake is van een overwegend antropocentrische focus (inclusief autonome mensopvattingen) bij de vrijzinnig georiënteerde pastor of geestelijk verzorger? En klopt het dat dit beeld de geestelijke verzorging aan jonge professionals zou belemmeren? En in het

verlengde: welke kansen kan de vrijzinnige pastor en een geestelijk verzorger benutten om steun te geven aan jonge professionals met klimaatangst?

Ankers en aanpak

In dit essay zal de voornoemde vraag naar een meer holistische benadering bij klimaatverandering, zoals door Joanna Macy beschreven in *Active Hope. How to face the mess we're in with unexpected resilience & creative power* (Macy & Johnstone, 2022) een belangrijk uitgangspunt vormen. Macy is een Amerikaanse klimaatwetenschapper, activist en Boeddhist; Chris Johnstone is Amerikaans medisch specialist en psycholoog. In *Actieve Hoop* schetsten zij dat het bijzondere van de huidige klimaatcatastrofes is dat het de jongeren als generatie zélf zijn die deze nieuwe aanpak mede vorm willen geven (Macy & Johnstone, 2022, p. 217). Via haar werk hoop ik in dit betoog de vraag te verkennen of en op welke wijze Macy's noties van actieve hoop zouden kunnen bijdragen aan nieuwe vormen van verbinding tussen geestelijk verzorgers uit (remonstrants en bredere) vrijzinnige kring en jonge professionals, specifiek op het gebied van klimaatangst.

Het essay start met een inventarisatie van *capita selecta*, een verkenning van het belangrijkste onderzoek naar klimaatangst. In een evaluatie van de literatuur zie ik wat onder het fenomeen klimaatangst wordt verstaan. Vervolgens kijk ik naar oorzaken en gevolgen van klimaatangst bij jonge professionals en naar definities van klimaatangst. Tenslotte bekijk ik de antwoorden van een aantal vrijzinnig levensbeschouwelijke stromingen, waaronder de remonstranten, en hun benadering van klimaatverandering en mogelijke zorgvraag. Dan zie ik een aantal knelpunten in de bestaande aanpak door pastores en geestelijke verzorgers van jongeren met klimaatangst.

Het essay laat zien dat – mede aan de hand van Trees Van Montfoorts Groene Theologie - er globaal twee spanningen zijn die oplichten in mogelijk nog tekortschietende vormen van traditionele vrijzinnige zorg aan jongeren met klimaatangst: voorop de veelal antropocentrische focus in de vrijzinnige geestelijke verzorging tegenover een gevraagd mensbeeld waar de mens mede afhankelijk is van de natuur en omgekeerd. En daarnaast de spanning die de dominante rol van de autonome mens na de Verlichting in de vrijzinnigheid lijkt

te hebben, tegenover een meer integrale of holistische benadering die de mens meer verweven ziet in een groter geheel.

Mijn reflectie op de literatuur mondt vervolgens uit in de eerder gestelde (hoofd-) vraag terug of de in de literatuur opgeroepen omschrijving wel klopt dat de (vrijzinnige) pastor en geestelijk verzorger veelal worden belemmerd door een antropocentrische houding waar de natuur buiten hem/haar lijkt te staan. Ook beantwoord ik de vraag hoe het werk van Macy kan bijdragen aan pastoraat en geestelijke verzorging rond klimaatangst.

2. Macy's Actieve hoop

Dit essay gebruikt als gezegd als belangrijke publicatie Joanna Macy's werk rond het beginsel van *actieve hoop*. Dat begrip gaat volgens Macy niet over hoop *hebben* op een goede uitkomst, maar over hoop *zijn* en de gewenste verandering zélf leven. Om deze levenshouding te ondersteunen en moed te houden te midden van een wereld in crisis ontwikkelde zij '*Het werk dat weer verbindt*', met drie dimensies van wat zij noemt 'de grote ommekeer' die een leven ondersteunende toekomst moeten schragen (Macy & Johnstone, 2022, p. 40):

- Reddingsacties: de schade die veroorzaakt wordt door het huidige systeem remmen om onze biodiversiteit te beschermen.
- Bewustzijnsverschuiving: transformatie van onze visie op de werkelijkheid waardoor ons gevoel van verbondenheid tot de wereld zich verdiept.
- Leven ondersteunende systemen en praktijken: nieuwe initiatieven in de wereld zetten die een gezond en creatief alternatief zijn.

Macy's publicatie geeft wellicht niet specifiek nieuwe ingangen voor de praktijk van geestelijke verzorging in het licht van de klimaatcrisis en klimaatangst, maar kan mijns inziens wel belangrijk zijn voor geestelijk verzorgers als zijnde een '*stepping stone*', als bron voor praktische handvatten om de praktijk van geestelijke verzorging meer te richten naar vragen van jongere professionals, over een inclusievere benadering van aarde, mens en schepping. Ook VU-hoogleraar Spiritual Care, Hans Alma gebruikt het werk van Macy in haar

colleges over eco-anxiety, gebaseerd op Macy's methode van actieve hoop (VU-Master Geestelijke Zorg en Planetaire Gezondheid, 2023) ².

De theorie van Macy bevat elementen uit eco-spiritualiteit en uit de moderne psychologie en benadrukt een meer holistische benadering bij de aanpak van ecostress en klimaatangst. In haar werk put ze uit bronnen van inheemse bevolkingsgroepen uit meerdere culturen (*Aboriginals, diverse native Africans / Americans* e.d. zie (Macy & Johnstone, 2022, p. 65). Opvattingen als 'één voelen met al wat is, dankbaar zijn voor wat fout maar ook voor wat goed gaat, dat dan eren maar er vooral samen verantwoordelijkheid nemen', staan daarbij centraal. Zij gebruikt gebruikt bij de verwerking van klimaatangst voor jongeren een vierstaps verwerkings- en ervaringsspiraal (Macy & Johnstone, 2022, p. 55):

I Eerste stap is die van dankbaarheid voor wat de aarde ís maar ook lijdt;

II Tweede stap is de pijn zien en eren;

III Derde stap is de wereld met andere ogen leren zien en toepassen op actie;

IV Vierde stap is na die transformatie en (nieuw) engagement *weer doorgaan*.

Macy gebruikt de vier-fasen structuur als doorwerkingsformat voor mensen die worstelen met klimaatangst. Zij grijpt terug op oude rituelen van dankbaarheid uiten, herdenken, en na transformatie met nieuw engagement in verbondenheid weer verder gaan. Ik volg die structuur van vier fasen in dit essay. Onder elk nieuwe paragraaf leg ik kort uit hoe deze is verbonden met een spiraalstap.

Figuur 1: De spiraal van *Work that Reconnects* geschilderd door Dori Midnight (Macy & Johnstone, 2022, p. 39)

I. Vertrek vanuit dankbaarheid

Macy kadert situering van het thema klimaatverandering en met name klimaatangst voor jonge professionals in met een structuur van pijn, angst, schuldbesef en verlamming. Zo'n situering ziet zij als een vertrek vanuit dankbaarheid voor de schepping en hoe die nu lijdt onder vernietiging van biodiversiteit. Macy noemt dankbaarheid in een ritueel als het voelen van een eeuwenoude beoefening van bedanken voor het leven en de dood. Het scheppen van een veilige ruimte stelt ons in staat aanwezig te zijn voor gevoelens die in ons leven en open te staan voor de pijn van de wereld (Macy, 2022. p. 51).

Overzicht van *capita selecta eco-stress en klimaatangst*

Voor een introductie in het thema van klimaatverandering en eco-stress of klimaatangst geldt Per Espen Stoknes vaak als eerste aanzet. Espen Stoknes (1967) is een Noorse psycholoog en politicus voor de Groene Partij. Stoknes pleit voor klimaatcommunicatiestrategieën die barrières slechten en het publiek uitnodigen tot individuele en politieke actie tegen klimaatverandering.³ Hij stelt

de vraag hoe het kan dat, terwijl de wetenschappelijke consensus groeit dat de opwarming van de aarde door de mens wordt veroorzaakt en verergert en er steeds meer natuurrampen mee in verband worden gebracht, dat veel westerlingen er steeds minder om lijken te geven. Stoknes noemt dit de psychologische paradox van klimaatverandering (Stoknes, 2015).

Er zijn inmiddels meerdere auteurs aan te wijzen die over klimaatverandering en de impact op de geestelijke gezondheid hebben gepubliceerd (Clayton, 2020; Manning, 2018). Zulke auteurs stelden vast dat het fenomeen klimaatangst een groeiend wereldwijd probleem is, ook voor de geestelijke gezondheid (Clayton, 2020; Doherty, 2018). Uit het al geciteerde onderzoek van Hickman et al (2021) blijkt dat ongeveer 60% van de jongeren zich bezorgd maakt of zeer bezorgd is over klimaatverandering, dat ze zich schuldig, angstig en onmachtig voelen (Hickman, et al., 2021). Ook het werk dat ik hier centraal stel van Joanna Macy en Chris Johnstone (2022) gaat daarop in. Het boek biedt vooral handvatten voor praktische hulp aan mensen met klimaatangst.

Over klimaatangst bij jongeren en over de uitdagingen voor geestelijke verzorging heeft de Finse theoloog Panu Pihkala als een van de weinige auteurs meer dan anderen gepubliceerd (Pihkala P., 2018). Hij verwijst daarbij naar het werk van wat hij noemt 'realistische denkers', zoals Paul Tillich. In zijn visie waren dat vroege ecotheologen *avant la lettre* die het negatieve beeld hekelden van de natuur in het protestantse denken (Pihkala, 2022, p. 5). Auteur en theoloog Trees van Montfoort heeft in 'Groene theologie' (2019) een kritische samenvatting gegeven van het denken over theologie, geloof en duurzaamheid. Zij is kritisch over het denken van (vrijzinnig) protestantisme waar God en natuur, mens en natuur, steeds weer van elkaar werden gescheiden.

Klimaatangst wordt veelal verdeeld in twee aspecten: een functioneel deel (eco-stress) en een geestelijk verlamdend deel dat klimaatangst is gaan heten (Clayton, 2020; Pihkala, 2022). Veel auteurs onderschrijven een consensus dat het functioneel en stimulerend is om bang te zijn voor de gevolgen van klimaatverandering. Dit omdat het helpt om gevaar te herkennen en dit vervolgens serieus te nemen (Clayton, 2020; Pihkala, 2020). Dat leidt er vaak toe dat mensen actie ondernemen, zoals duurzame keuzes maken of meedoen aan engagement en actie, om zo het gevoel te hebben bij te kunnen dragen aan

maatschappelijke veranderingen (Ogobunde, 2022). Voor anderen kan angst de overhand krijgen en hun dagelijks leven verstoren (Clayton & Karazia, 2020; Hickman, et al., 2021; Ojala, 2017).

Pihkala is een van de auteurs die klimaatangst erkent als meer dan functioneel. Hij ziet existentiële angst (Pihkala, 2018) en volgens hem confronteert de klimaatcrisis ons met de mogelijke eindigheid, de vernietiging van de planeet. Daarin zien hij en anderen een confrontatie die kan leiden tot levensvragen of die gevoelens van hopeloosheid kan veroorzaken (Ojala, 2017; Vandenplas & Van Poeck, 2021). De auteurs zien een overeenkomst tussen het ervaren van klimaatangst en de drie aspecten van de existentiële dimensie zoals die al werd gedefinieerd door de Duitse theoloog Paul Tillich (1886-1965): lot en dood, leegte en zinloosheid en schuld en veroordeling (Pihkala, 2018; Tillich, 1952).

Concluderend kan worden gesteld dat het opvallend is dat over klimaatverandering inmiddels zeer veel literatuur is verschenen, maar dat over mensen met klimaatangst en eco-stress al minder en over geestelijke bijstand aan jongeren in het bijzonder, nog maar erg weinig is gepubliceerd.⁴

II De pijn voor de wereld zien en eren

Vooraf jonge mensen voelen zich verlamd door de klimaatcatastrofe en vluchten in ontkenning en onmacht. Macy pleit daarom voor aandachtig naar pijn kijken, ernaar luisteren. Ze nodigt ons uit om ons met die gevoelens te verbinden. Want 'als ik mij ermee verbind, is er aandacht voor wat er aan de hand is met onze leefomgeving. Kan ik dat verdriet echt voelen? Wat vertelt die pijn mij en hoe geef ik het een plek?' Macy put hierbij uit het Boeddhisme, en specifiek de notie van radicale verbondenheid met al wat leeft. Ook leerde ze van rouwverwerking bij inheemse volkeren in Afrika dat de wanhoop onder ogen zien met elkaar verbindt en solidariseert. Juist met de ander kunnen we de steun in deze stap vinden om 'de pijn voor de wereld te zien en eren' (Macy, 2022, p. 71).

Begripsomschrijving van eco-stress/klimaatangst

Bij het begrip eco-stress (in het Engels: 'eco-anxiety') en klimaatangst is het maken van onderscheid belangrijk. Eco-stress, volgens Tijdschrift voor Geneeskunde, raakt aan het begrip *Solastalgie* (Luykx, Vinkers, & Tijdink, 2023). Dit neologisme is afgeleid van *solacium* (vertroosting) en *-algia* (pijn), beschrijft diepe pijn van heimwee, een existentiële pijn door veranderingen in de eigen leefomgeving. Kort gezegd: de heimwee als je thuisomgeving verandert op voor jou diepverontrustende manieren, vaak door mondiale klimaatverandering.

Het Nederlands tijdschrift voor Geneeskunde (NTvG) maakt onderscheid tussen eco-stress/solastialgie en klimaatangst (Luykx, Vinkers, & Tijdink, 2023). Eco-stress en solastialgie zijn normale emoties die positief kunnen bijdragen aan bestrijding van klimaatverandering, zolang ze het menselijk functioneren niet beperkt en geen aanhoudend lijden veroorzaken. Klimaatangst verwijst naar anticipatie-angst voor de gevolgen van klimaatverandering. *'Specifieke angststoornissen zijn langdurige, overmatige vormen van angsten die zijn gericht op één situatie of object. Ze gaan gepaard met vermijding en met significante lijdensdruk of verminderd functioneren'* (Luykx, Vinkers, & Tijdink, 2023).

Wat doet klimaatangst met jonge professionals?

Klimaatangst brengt veel jonge professionals in een worsteling met gevoelens van verlamming en schuld, waardoor ze hulp zoeken. Pihkala bevestigt dit, verwijzend naar auteurs als Rollo May en Irvin Yalom, die wijzen op de combinatie van schuldbesef en schaamte, en het niet-erkennen ervan door de samenleving (Pihkala, 2022, p.6) als *'trigger'* om geestelijke hulp te gaan zoeken.

Wat doet het besef dat de aarde eindig is en een klimaatcatastrofe een realistisch perspectief is binnen één of twee generaties met mensen? Klimaatangst, zoals gedefinieerd door de American Psychological Association (Clayton, Manning, Krygsman & Speiser, 2017), wordt beschouwd als een *'chronische angst voor onheil voor het milieu'*. De perceptie en het bewustzijn van klimaatverandering, in afwezigheid van specifieke persoonlijke ervaring, kan leiden tot intens negatieve emoties (Berry & Peel, 2015). Mensen met klimaatangst rapporteren een breed scala aan symptomen, waaronder slaapstoornissen (Ogunbode, 2021) depressie, boosheid en hopeloosheid (Pihkala P., 2018). Sommige auteurs hebben ook eetstoornissen, agitatie en gevoelloosheid vastgesteld (Berry, Waite, Dear, & Capon, 2018), (Pihkala P., 2018). Er is veel consensus in de literatuur over oorzaken van de klimaatverandering. Wat betreft de gevolgen is de literatuur verdeeld, en opvallend is het geringe aantal publicaties over hoe de beroepsgroep geestelijke verzorging reageert op jonge professionals met zorgvragen veroorzaakt door klimaatangst. Hierna richt ik me op de vraag hoe de Bijbel de natuur ziet en hoe de diverse stromingen van vrijzinnige geestelijke

verzorgers al dan niet omgaan met klimaatverandering en zorgvragen naar geestelijk bijstand voor jonge professionals met klimaatangst.

III De wereld met andere ogen leren zien en toepassen op actie

Na Macy's eerste twee stappen van Actieve Hoop, kunnen we klimaatverandering en eco-stress nu tegemoet treden vanuit een rijker gevoel van gemeenschap. Macy stelt in deze derde stap dat we, door onszelf te positioneren in een wereld van onderlinge afhankelijkheden ('het gaat niet goed met mij als het bos sterft') de wereld met andere ogen kunnen leren zien. Onderlinge verbondenheid, empathie en vertrouwen op onze creativiteit kunnen hernieuwing van gemeenschapszin brengen. Intergenerationeel besef versterkt die verbondenheid, aldus Macy (p. 153).

Klimaatverandering: De bijbel en reacties van levensbeschouwelijke stromingen in Nederland op klimaatverandering en klimaatangst

De Bijbel, natuur- en klimaatverandering en levensbeschouwelijke reacties

De Bijbel toont in meerdere perikopen hoe God de natuur beziet en wat de rol van de mens daarin is. Daarbij kan de vraag worden gesteld hoe dit specifieke Bijbelse thema tegenwoordig herkend en geïnterpreteerd wordt binnen verschillende tradities en specifiek de vrijzinnige christelijke traditie, in het bijzonder de remonstrantse.

In *Groene Theologie*⁵ heeft theoloog en predikante Trees van Montfoort een bijdrage willen leveren om religieuze gemeenschappen, maar ook de milieubeweging, te laten zien dat theologie een belangrijke bijdrage kan leveren aan ecologische duurzaamheid (p. 255). In haar conclusie stelt ze dat theologie het discours over klimaatveranderingen niet over moet laten aan de natuurwetenschappen, omdat zij heel goed uit haar eigen brede traditie kan putten voor bijdragen over ecologie en klimaatverandering. De Bijbel biedt zo een belangrijk tegenwicht tegen de versmalling van veel theologisch denken in en na de moderniteit, aldus van Montfoort (p. 255).

Met de moderniteit - en gedragen door de Verlichting - is er volgens haar sprake van zo'n versmalling van de theologische reflectie over de natuur. Meer in het bijzonder wijst zij naar de filosofie, die een scheiding tussen mens en natuur teweegbracht en waarna door de hervorming het begrip rentmeester geleidelijk aan zijn intrede deed. Maar zo'n verenging valt niet uit de Bijbel zélf af te lezen,

zo betoogt Van Montfoort. De kern van de Schrift is volgens haar Gods trouw aan de aarde voor alle menselijke maar vooral ook niet-menselijke natuur (p. 51). Via de verbondssluiting van God met Noach in Genesis (9: 8-17) laat de Bijbel zien dat de mens niet superieur aan de schepping is, maar dat er sprake is van een verbond dat voor de *hele* aarde geldt. Er is sprake van een onderlinge verbondenheid van mensen en de hele aarde. In het verlengde daarvan observeert zij dat het verval van de mensheid en de aarde verweven is, en hetzelfde geldt voor de redding (p. 123).

Samenvattend concludeert van Montfoort dat het moderne onderscheid tussen mensen en natuur, waarbij God zich alleen tot de mens verhoudt en de natuur als decor fungeert, niet het beeld is dat in de Bijbel te lezen valt (p. 139). In de moderniteit beheert autonome mens de natuur als rentmeester, maar dit leidde tot exploitatie. Zo niet de Bijbel, aldus van Montfoort: 'In de Bijbel is God de norm. Geschiedenis en natuur staan niet tegenover elkaar. God is nauw verbonden met de schepping waarvan mensen een belangrijk onderdeel zijn' (p. 141). Zij concludeert: 'Vertaald naar een seculier perspectief biedt de Bijbel een inclusief wereldbeeld zonder doemdenken, verhalen, beelden en een zinsverband zonder de mensen boven de niet-menselijke natuur te plaatsen, maar ook zonder mensen te reduceren tot een schadelijke diersoort' (p. 141).

Vanaf de jaren negentig werd er in kerken al nagedacht over zorgelijke trends rond consumptie, vervuiling en tekenen van een naderende klimaatcrisis. De synode van de Nederlands Hervormde Kerk (een voorloper van de PKN) publiceerde al in 1990 een analyse-document '*De Gaarde een woestijn?*'⁶ Het uitgangspunt is dat de milieucrisis een teken is dat we als mensheid van God zijn vervreemd. 'Onze zorgeloosheid met betrekking tot het stervende milieu is een vorm van liefdeloosheid tegenover God' (De Gaarde, p. 18). Er is sindsdien in de Protestantse kerk veel gebeurd: van groene kerken (zie hieronder) tot Kerk in Actie, *Nederland Groengelovig* ondersteunt, een tweejaarlijks christelijk duurzaamheidsfeest; buiten Nederland ondersteunt het duurzaamheid in de derde wereld als Bangladesh en Kameroen.⁷

Tussen 2005 en 2010 spraken de grote en de kleine synode van de PKN veelvuldig over klimaatverandering, de gevolgen voor de landbouw, duurzaam investeren en beleggen. In 2011 werd Groene Kerken gesticht, waarbij inmiddels

328 groene kerken en 15 moskeeën zijn aangesloten. Van 2015 tot 2022 verschenen open brieven aan het moderamen van de generale synode om klimaatverandering een duidelijke plek te geven in het beleid en in 2020 was er de nieuwe visienota van de PKN 'Van U is de toekomst'.⁸ Concrete voorbeelden van initiatieven zijn *Groen Geloven Groningen*, waarbij christenen de klimaatproblematiek onder de aandacht brengen via inspiratiedagen, muziektheater, debat en toneel en ook bij MissieNederland, een evangelische alliantie van kerken, waar klimaatangst leidde tot een aanpak rondom bewustzijnsverandering.⁹

Ook in de katholieke wereld staat de klimaatcrisis al enige jaren op de agenda. In zijn wetenschappelijke onderbouwing van de klimaatcrisis, geeft de invloedrijke katholieke encycliciek *Laudato Si* van paus Franciscus (2015) praktische suggesties voor een ander wereldbeeld.¹⁰ De paus pleit voor een 'ecologische bekering' door de mensheid en schetst een inclusief natuurwereldbeeld waar mens en schepping nauw en onderling afhankelijk met elkaar zijn verbonden. Het sociaal verval en de mondiale ongelijkheid die volgt op de milieucrisis en de overconsumptie treffen vooral de zwaksten (*Laudato Si*, paragraaf 48), het grootste deel van de wereldbevolking. *Laudato Si* is een aanklacht tegen de gevolgen van het heersende antropocentrisme waarbij de mens zich als maat der dingen ziet. De paus roept pleit voor een holistische visie op de schepping, omdat de natuur kan niet beschouwd worden als iets dat los staat van ons menselijk leven (paragraaf 139).

Zo komt de rode draad in de aanpak van klimaatverandering bij de christelijke kerken naar voren: bewustwording aanzwengelen en actiebereidheid bevorderen. In deze kerken (evangelisch, protestant, katholiek) is evenwel nog weinig sprake van professionele steun en geestelijke verzorging (pastoraat) voor jonge professionals met klimaatangst. Slechts één op de zes jongeren voelt zich door de eigen kerk aangesproken in hun klimaatangst. Dit weerspiegelt de algemene trend rond kerk en klimaat: er is veel discussie en debat, maar georganiseerde en structurele geestelijke ondersteuning voor jongeren met klimaatangst is zeldzaam.

4. Reacties op klimaatverandering en klimaatangst vanuit vrijzinnige stromingen

De reflectie van het vrijzinnig christelijk denken over klimaatverandering is ingebed in de (Nederlandse) protestantse visie op de natuur. Daar klinken de ideeën van de moderniteit stevig door: na de Reformatie voltrok de scheiding van God en de natuur zich stap voor stap met een scheiding tussen geest en materie (Descartes), en kwam het accent op de mens waarbij hij de natuur als rentmeester diende te beheren. Maar 'rentmeester' is een verraderlijk woord, stelt Van Montfoort, omdat het in de Bijbel niet voorkomt, tenzij als economisch zaakwaarnemer. Hierdoor wordt de relatie tussen mens en aarde economisch: natuur als hulpbron en handelswaar onder controle en afhankelijk van mensen (p. 144). De mens staat centraal en autonoom tegenover de natuur, en moet zich uit de onmondigheid van de natuur emanciperen.

De vrijzinnige theologie gaat volgens Van Montfoort nog een stap verder: hier is het beeld in zwang van de mens als medeschepper of schepper naast God. Een minstens zo riskant beeld als dat van de mens als rentmeester, aldus Van Montfoort, omdat '...als deze menselijke creativiteit ontspoort, of op haar grenzen stuit zoals in de klimaatcrisis, dan is economische modernisering de remedie' (p. 147). In die visie is de eigenlijke schepper de mens zélf die geen onderdeel lijkt te zijn van de schepping en is er een scherpe scheiding tussen God en de natuur. De niet-menselijke natuur lijkt zo buiten de mens te komen staan, als decor of als oneindig reservoir dat door de mondig geworden mens te exploiteren is.

Toch lijken veel vrijzinnig christenen, wellicht door de druk van de klimaatverandering, die scheiding te herzien. Dit blijkt uit beschouwingen van Vrijzinnig Nederland, Doopsgezinden en Remonstranten en vooral het Humanistisch Verbond.

Het vrijzinnig levensbeschouwelijke platform *Nieuw Wij* tracht bruggen te slaan tussen vrijzinnigen op grond van gezamenlijke verantwoordelijkheid voor de schepping, zo stelt Stefan Heijboom, filosoof bij het Apostolisch Genootschap.¹¹ Maar ook Vrijzinnigen Nederland (VN) laten van zich horen, in de zoektocht naar vergroening en verduurzaming. Op hun VN-website trekt Katrijne Bezemer, voorganger in Voorburg, een vergelijking met de Joodse sekte van Essenen, ten tijde van Jezus. Men mag een voorbeeld nemen aan de Essenen: deze mensen

leefden volgens haar op een *inclusieve* wijze, verbonden met levende en niet-levende schepping waarvan de mens zich afhankelijk mag weten.¹² Maar ook bij dit deel van de vrijzinnig christenen is er nog geen georganiseerde geestelijke ondersteuning voor jongeren met klimaatangst, hoewel er individuele pastorale zorgondersteuning is. Wel zoekt Vrijzinnigen Nederland naar samenwerking met andere vrijzinnigen, die ook een inclusieve benadering van klimaatverandering voorstaan, zoals het Humanistisch Verbond.

Humanistisch Verbond

Vrijzinnige reacties op klimaatverandering en de angst bij jongeren hierover vinden vooral steun binnen het humanisme. Lotte Huijijng, een belangrijk figuur binnen het Humanistisch verbond, leidt sinds 2019 het netwerk Eco-humanisme. Met haar achtergrond aan de universiteit voor Humanistiek benadrukt ze een harmonieuze co-existentie tussen mens en natuur. Het Humanistisch Verbond onderscheidt zich van Greenpeace door nadruk te leggen op waarden, veerkracht en inspiratie in plaats van directe actie. Op de website stelt ze: *'We hebben als levensbeschouwing een andere rol waar waarden centraal staan, maar ook veerkracht en inspiratie. Met de klimaatvrijplaatsen pakken we de mentale kant van het klimaatvraagstuk waar de druk het hoogst is.'*¹³

De oprichting van Klimaatvrijplaatsen door het Humanistisch Verbond biedt jonge professionals met klimaatangst een veilige omgeving met geestelijke verzorging en workshops, gebaseerd op het werk van Macy. Huijijng stelt dat mensen opgebrand raken na zich jarenlang te hebben ingezet voor het klimaat en hun werk niet meer relevant vinden: *Waarom zou ik naar mijn werk gaan als de wereld in brand staat*, is de vraag van veel jongeren.

Het doel is om deze jongeren te ondersteunen en een gevoel van gemeenschap te creëren, waarbij hun mentale heropleving centraal staat. Die lijn wordt doorgetrokken met onlineblogs van Ewanne Nowak, die de angsten en zorgen van jongeren over het klimaat bespreekt.

De geestelijke verzorging is gericht op het vinden van hoop, het voorkomen van defaitisme, gebaseerd op de stappenspiraal van Macy. De geestelijk verzorgers ervaren dat jongeren zich vaak moeilijk kunnen uiten over het thema. In de Klimaatvrijplaats krijgen jongeren op Macy's *format* structurele geestelijke

verzorging. De klimaatvrijplaats wil de jongeren niet alleen bescherming geven, maar ook een nieuwe balans tussen de grote zorgen voor het klimaat en de verbinding met het hier en nu. Daarbij wordt de viervoudige Macy-spiraal als gereedschap gebruikt. Zo lijkt het Humanistisch Verbond thans praktisch het enige vrijzinnig genootschap te zijn met een uitgewerkt program voor GV-steun aan jonge professionals met klimaatangst.

Wij Groene Kerken

Ook in kerkelijk verband begint dit besef van inclusiviteit in te dalen, voorop bij de Groene Kerken. Groene Kerken is een initiatief van Kerk in Actie en TEAR uit 2018, om kerken te helpen stappen te zetten in duurzaamheid. Het is een netwerk van en voor kerken, een platform om te laten zien hoe je als kerk vorm kunt geven aan duurzaamheid. Inmiddels zijn er landelijk al meer dan 300 kerken aangesloten als Groene kerken. Het doel is elk jaar één of meer betekenisvolle stappen in de verduurzaming van de kerk (beheer, investeringen, relatie kerkgemeenschap) te zetten. Op de site van Wij Groene Kerken omschrijft de organisatie hun missie als volgt: *'De zorg voor de schepping heeft een plek in het hart van ons geloof. We geloven dat de kerk kan groeien in het vooruitwijzen naar Gods Koninkrijk voor de hele schepping.'*¹⁴

Inmiddels zijn ook remonstrantse gemeenten Groene Kerk geworden, waaronder Utrecht, Vrijburg, Oosterbeek en Rotterdam. Het initiatief wil de lokale kerken een format aanreiken om bewustzijnsverandering om de zetten in klimaatacties in de kerk. Groene Kerken is niet zelf betrokken bij geestelijke ondersteuning voor jongeren met klimaatangst, maar veel individuele pastores organiseren klimaatvieringen. Groene Kerken geeft ook een *toolkit* voor pastores ter ondersteuning van jongeren. Met die gereedschapskist kunnen pastores jongeren met eco-stress pastorale steun verlenen, zij het vooral in de vorm van voorlichting; individuele ondersteuning zal er zeker zijn, maar Macy's ideeën krijgen vooralsnog geen vertaling in Groene Kerken bij geestelijke ondersteuning aan jonge professionals die kampen met klimaatangst.

Remonstranten

Vooralsnog plaatselijk doen remonstrantse gemeenten veel aan bewustwording en actie rond verduurzaming en vergroening van hun kerken, alsook aan

klimaatbewustwording onder vrienden en leden. Klimaatangst onder jongeren is echter nergens echt geagendeerd, hoewel er veel individuele pastorale ondersteuning is, zoals de landelijke website van de remonstranten toont. Landelijk is er formeel geen gecoördineerd beleid op klimaatverandering, maar dat betekent niet dat er niets gebeurt. Integendeel. Het gaat daarbij vooral om inspiratiedagen en ondersteuning van gemeenten in hun streven naar verduurzaming, vergroening en aandacht voor klimaatverandering.¹⁵

De diaconale commissie Geloof en Samenleving (G&S) heeft deze taak en organiseert incidenteel landelijke dagen van reflectie. Voor het thema klimaat zoekt G&S samenwerking met anderen, zoals Groene kerken of het Humanistisch Verbond. De uitwerking van het klimaatthema, zo stelt G&S op de site, kan nuttig zijn voor de kerkenraden, leden en vrienden in de Ledenvergaderingen (beleidsmatig), diaconieën (beleidsmatig) en voor leden en vrienden in de kerk (operationeel), in de thuissituatie en bij hun inzet op andere plaatsen en manieren in de samenleving.¹⁵

G&S zoekt de uitwerking en ondersteuning langs drie lijnen: investeringen, activiteiten op korte en lange termijn, en toepassingen als verwarming, koeling, ventilatie, verlichting, waterbesparing en energiewinning. Veel oudere kerkgebouwen zijn lastig te verduurzamen. Landelijk zijn er vooral ondersteunende klimaatactiviteiten, maar de eigenlijke actie rond klimaatverandering en bewustwording vindt plaats in de lokale kerkgemeenten.

G&S-voorzitter Rachelle van Andel, remonstrants predikant in Vrijburg Amsterdam, zet zich zeer actief in voor het klimaat. Zij vertegenwoordigt een nieuwe generatie remonstrantse voorgangers die de scheiding tussen mens en natuur heeft verlaten en daarmee de inclusieve houding van Joanna Macy omarmt. Gevraagd naar de houding van remonstranten en klimaat stelt ze: *'Allereerst is het denk ik van belang om te vragen of en op wat voor manier remonstranten zich zorgen maken om het klimaat. Pas als je ook zelf zorgen maakt kun je je denk ik ook actief gaan engageren. Wij hebben bijvoorbeeld gemeenteleden die op de A12 demonstreren en gemeenteleden die dat absoluut niet zouden doen.'*¹⁶ Van Andel ondersteunde studenten die bij klimaatacties betrokken waren en organiseerde als studentenpastor voorafgaande aan de landelijke klimaatmars 'Mensen boven winst' op vrijdag 31 mei 2024 een

bijeenkomst over de klimaatcrisis met hindoes, boeddhisten, moslims, joden, humanisten en christenen. Van Andel uitte zich daar expliciet over in viering in de Vrijburg: *'Een leefbare aarde glipt door onze vingers heen. En degenen die daar het minst verantwoordelijk voor zijn, lijden er het meeste onder. We hebben plaatsen nodig waar we elkaars stemmen horen en versterken. Dat hebben we voor ogen met deze interreligieuze Klimaatviering'*.¹⁷

Dit is niet alleen een duidelijke verwijzing naar mogelijke hernieuwde relevantie voor vrijzinnige kerken op dit thema, het zijn in zekere zin toch ook allemaal acties die onder pastoraal werk op dit vlak te rekenen zijn. En Van Andel staat bepaald niet alleen: jonge pastores als Jorn den Hertog (studentenpastor Utrecht) en Aly Meyer (voorganger in Arnhem), zetten zich actief in voor klimaatbewustzijn en organiseren diverse acties. Zo schreef Meyer een proponentssessay *'Dubbele vreugde: ruimte voor diversiteit in de schuilhut en de loofhut'*. Daarin pleit ze ervoor om met rituelen ruimte maken om te rouwen door aandacht te hebben voor en stil te staan bij het verlies van biodiversiteit. In de schuilhut en de loofhut ziet Meyer heilzame plekken – als metafoor maar ook fysiek – van waaruit wij de huidige situatie beter kunnen begrijpen, te kunnen verbeteren en uit de crisis te komen. Verder organiseert zij in Arnhem zomerkringen over biodiversiteit en over het Loofhuttenfeest.¹⁸

Landelijk organiseerden de Remonstranten een bewustwordingsdag rond klimaatverandering onder de naam *Don't look up* op 29 oktober 2023. Hieruit volgde dat sommige gemeenten een actiever beleid wilden inzetten rond verduurzaming en het label Groene Kerk wilden krijgen. Daarover zegt van Andel: *'Er zijn nu verschillende groene remonstrantse kerken, waaronder De Kapel in Hilversum, gemeente Oosterbeek, de Geertekerk in Utrecht en Vrijburg in Amsterdam aangesloten bij de landelijke beweging van Groene Kerken.'* Zij kijkt ook naar samenwerkingsgemeentes. De Vrijzinnigen Nederland hadden recent nog een dag voor predikanten over het thema actieve hoop van Joanna Macy en mogelijke rituelen. Ook organiseert G&S klimaatpodcasts en is er een maandelijks gesprekskring *'heilige bronnen'* waarmee teksten door een eco-theologische bril worden gelezen.¹⁹

Van zijn kant zit ook de Utrechtse studentenpastor Jorn den Hertog op dit spoor. Met zijn essay *'Actie en Contemplatie: een pleidooi voor kerkelijk activisme'* ziet hij contemplatie

en actie goed samengaan aan de hand van het werk van de mysticus Thomas Merton. Den Hertog pleit voor meer ‘helende plekken’ en de vrijzinnige kerken te positioneren als ‘veldhospitaal’, een ontmoetingsplek rondom (klimaat-)verdriet en lijden. ²⁰

Zo ontstaat een beeld van weerbarstigheid om landelijk klimaatbeleid van de grond te krijgen, maar dat landelijke inspiratiedagen wél hebben aangezet tot lokale acties van remonstrantse gemeenten om Groene Kerk te worden. Landelijk zijn er voor klimaatangst en ondersteuning voor jongeren vooral inspiratiebijeenkomsten, met individuele pastorale mogelijkheden. Ofschoon er nog geen gestructureerd landelijk format voor vrijzinnig geestelijk verzorgers is zoals de Klimaatvrijplaatsen, zien we dat er bij Remonstranten wél een nieuwe generatie voorgangers opstaat die tegemoet lijkt te komen aan de wensen van jongeren met eco-stress: een inclusieve wijze van denken over klimaat en mens.

Doopsgezinden

Doopsgezind theoloog Iris Speckman zegt tenslotte in een resumé van de *Doopsgezinden dag van klimaatverandering*, de zogeheten *Scheppingsdag*, dat de tijd voorbij is dat de kerken aan de hand van de wetenschap liepen als het om klimaatverandering en eco-stress gaat. Steeds meer keert de verhouding tussen theologie en wetenschap zich echter om. Klimaatwetenschappers zeggen nu dat ze theologen nodig hebben om met een narratief te komen dat mensen helpt om voorbij hun egoïsme, hebzucht en apathie te komen. Theologen zouden de wereld moeten voorzien van een theologie die mensen helpt zichzelf in de juiste verhouding tot de schepping te zien. *‘We hebben kortom een theologie nodig die ons helpt veerkrachtig te blijven. Niet alleen in biologische zin als het voortbestaan van ons als soort, of in psychologische zin, maar vooral ook in spirituele zin: wie zijn wij ten diepste, ten overstaan van God, de schepping en de anderen; wat is onze plaats in het grotere geheel van het leven?’*. ²¹

Speckman ziet voor de Doopsgezinden vooral een rol weggelegd als bemiddelaar tot dialoog tussen de wereldlijke en meer geestelijke actoren op het vlak van klimaatverandering. Zo verzorgt Marijke van Duin verzorgt een klimaatworkshop. Zij is sinds 2000 lid van de Werkgroep Klimaatverandering van de Wereldraad van Kerken en legt sinds 2021 als voorzitter van het landelijk Netwerk Schepping & Duurzaamheid vanwege de Raad van Kerken Nederland overal contacten. ²²

5. Conclusies: vrijzinnig geestelijke verzorging en klimaatangst

Boven is de vraag gesteld of het beeld nog klopt dat geestelijk verzorgers van vrijzinnig georiënteerde geestelijke stromingen met een antropocentrische focus inclusief het beeld van de autonome mens (Pihkala, 2022, p. 9) jonge professionals met een zorgvraag doen afhaken in hun zoektocht naar geestelijke ondersteuning.

Het antwoord op die vraag is een genuanceerd nee, dat klopt maar ten dele, want het vrijzinnig veld van geestelijke verzorging is onderhevig aan snelle veranderingen in de samenleving op het thema van klimaatverandering. Er zal zeker een groep pastores en geestelijk verzorgers zijn voor wie klimaatverandering en -angst niet als zodanig herkenbaar is als issue bij jonge professionals, en waar de antropocentrische focus belemmerend kan werken.

Maar al met al beweegt de opvatting, die veel vrijzinnige levensbeschouwelijke groeperingen hebben van klimaat en klimaatverandering, weg van de traditionele scheiding van mens en natuur van na de Verlichting. Onder de grote druk van klimaatverandering zien veel – voornamelijk jonge – vrijzinnig geestelijk verzorgers en pastores in dat de mens afhankelijk is van de natuur en andersom, de zogeheten inclusieve visie, zoals boven bleek bij Van Andel c.s. bij de remonstranten en in de Klimaatvrijplaatsen van het Humanistisch Verbond. Dit heeft voor geestelijke verzorging aan jongeren met klimaatangst landelijk de toon gezet.

Helder wordt zo dat een nieuwe generatie van vooral jonge voorgangers en pastores is opgestaan die de eco-stress en klimaatangst onder leeftijdgenoten herkent, omarmd en doorleefd heeft, wat de acceptatie bij jonge zorgzoekers lijkt te bevorderen. Een interessante vraag is welke aanbevelingen er zijn voor die vrijzinnig geestelijk verzorgers en pastors met een antropocentrisch wereldbeeld, om te komen tot een andere, inclusievere – en wellicht theologische – benadering te komen? Een ingang zou kunnen zijn om aan te sluiten bij een meer verkondigende of kerygmatische insteek in de geestelijke verzorging.

Die suggestie wordt geschraagd door Van Montfoort. In *Groene Theologie* stelt zij dat zo'n benadering dicht bij de Bijbel aansluit: daar is sprake van een onderlinge verbondenheid van mensen, dieren en de hele aarde, een

verbondenheid die is geborgd bij God (Van Montfoort, p. 113), een notie die mogelijk een steun in de rug kan zijn voor een kerygmatisch of verkondigende aanpak in de geestelijke verzorging. Ook de voortdurende kritische zelfbevraging, zo kenmerkend voor remonstranten, kan hier behulpzaam in zijn in omverwerping van blokkades. Dat geldt ook voor onvoorwaardelijk en oordeelloos present zijn in een pastoraal gesprek.

Van alle vrijzinnige levensbeschouwingen heeft vooral het humanisme, met Lotte Huijng als landelijk coördinator, expliciet werk gemaakt van het vraagstuk van klimaatverandering in relatie tot pastoraat en geestelijke verzorging voor jonge professionals met klimaatangst. Wat in de workshops voor Actieve Hoop met Macy's format gebeurt, is een eerste serieuze aanzet tot inhoudelijk geestelijke verzorging in Nederland van jonge professionals die worstelen met klimaatangst. Dit kan voor alle vrijzinnig geestelijk verzorgers en pastores een kansrijke aanpak zijn naar een nieuwe geestelijke verzorging voor jonge mensen die worstelen met eco-stress en klimaatangst.

Macy's methode, die centraal staat in dit onderzoek, biedt een gestructureerde aanpak om met klimaatangst om te gaan. Door vier stappen te volgen - dankbaarheid tonen, pijn erkennen, de wereld met nieuwe ogen zien, en doorgaan na transformatie - kunnen jongeren hun gevoelens van angst en schuldgevoel op een constructieve manier verwerken. Dit rituele kader helpt hen niet alleen om hun emoties te beheersen, maar ook om actie te ondernemen en betrokken te blijven bij milieuvraagstukken.

Daarnaast blijkt uit dit essay dat een holistische benadering, die elementen uit verschillende culturele tradities integreert, effectief kan zijn in de geestelijke verzorging van jonge professionals. Macy's gebruik van oude rituelen en holistische methoden benadrukt het gevoel van eenheid met de natuur en de verantwoordelijkheid die daarbij hoort. Dit helpt jongeren om een dieper begrip te ontwikkelen van hun plaats in de wereld en hun impact op het milieu.

Tot slot benadrukt de reflectie op de toekomst de noodzaak van een flexibele, empathische benadering in de geestelijke verzorging. Door ruimte te bieden voor zowel rationele als emotionele verwerking en door rituelen te gebruiken die dankbaarheid cultiveren, kunnen jonge professionals beter omgaan met de stress en angst die gepaard gaan met klimaatverandering. Macy's methode biedt zo voor vrijzinnig geestelijk verzorgers en pastores erg waardevolle tools ter

ondersteuning aan jongeren die worstelen met klimaatangst. Het combineert traditionele rituelen met moderne inzichten om een veilige en ondersteunende omgeving te creëren waarin jongeren hun angsten kunnen erkennen, verwerken en transformeren naar positieve actie en betrokkenheid.

Maar ook bij de Remonstranten is in Rachelle van Andel en geestverwante pastores een soortgelijke nieuwe manier van denken en werken over klimaatverandering zichtbaar. Net als de Klimaatvrijplaatsen van het Humanistisch Verbond op landelijke schaal gestructureerd doen, is bij Van Andel en bij Den Hertog en Meyer c.s. de aanpak zichtbaar van een nieuwe generatie remonstrantse voorgangers die bereid is de inclusieve houding en praktische werkwijze van Joanna Macy's Actieve Hoop te omarmen. Hun inzicht dat mens en natuur wederzijds afhankelijk van elkaar zijn, relativeert de stelling dat vrijzinnige pastores nog vastzitten in een antropocentrische houding en werkt zo ook als sterk middel tot verbinding met jonge zorgzoekende professionals. Dat is hoopgevend in de beweging om vrijzinnige kerken relevant(-er) te maken op het klimaatthema met hun pleidooien voor klimaatvrijplaatsen en schuilplekken. Een vraag is in dit verband tenslotte of en hoe de remonstrantse pastores en geestelijke verzorgers dit proces ook op landelijk vlak samenhangend kunnen oppakken en uitbouwen.

Noten

¹ Luyckx, J., *Bestaat er zoiets als eco-angst?* Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde. 2023;167:D7410; Helmink, Sara, *Bestaat de klimaatdepressie?* <https://www.tijdschriftdepsycholoog.nl/artikelen/bestaat-klimaat-depressie/Ook> In de medische wereld wordt volop gediscussieerd over dit thema (Helmink, 2023) (Luyckx, Vinkers, & Tijdink, 2023). Zo stelt het NtvG (2023) dat in de DSM, het diagnostisch handboek in de psychiatrie, geen stoornis staat die specifiek samenhangt met klimaatverandering. Klimaatangst kan de vorm aannemen van een specifieke angststoornis, en dat – stelt NtvG - is een aandoening die wél in de DSM staat. Specifieke angststoornissen zijn langdurige, overmatige vormen van angsten die zijn gericht op één situatie of object, zo stellen artsen. Ze gaan gepaard met vermijding en met significante lijdensdruk of verminderd functioneren.

² Toelichting op de master VU-website: *'De vraag is echter of we van spiritueel welzijn kunnen spreken wanneer we geen rekening houden met onze relaties tot andere levensvormen en tot de aarde als geheel. Ecologische crises als klimaatverandering en verlies van biodiversiteit roepen fundamentele vragen op over hoe we onze planeet bewonen. Master Theology and Religious Studies: Spiritual Care - Vrije Universiteit Amsterdam (vu.nl); geraadpleegd 3 april 2024.* Daar zegt een van de alumni, Marlous Ockhuysen, die het welzijn van klimaatactivisten bij Extinction Rebellion (XR) onderzocht, in een interview dat de klimaatcrisis niet iets is wat alleen activisten of wetenschappers aangaat, *'maar iedereen omdat we onlosmakelijk zijn verbonden met de natuur en haar levensvormen'*. Als het gaat om de plek van de mens erin, dan is dat volgens haar bij uitstek een onderwerp voor de beroepsgroep geestelijke verzorging (Ockhuysen, p.1, 20 maart 2024). De vraag die in het verlengde daarvan ligt is 'hoe' de geestelijk verzorger dit kan doen; geraadpleegd 3 april 2024.

³ Zie https://www.ted.com/speakers/per_espen_stoknes; geraadpleegd 2/5/2024

⁴ Dat stelt ook Prof. Dr. Hans Alma, die de VU-master geestelijke zorg en planetaire gezondheid startte in Nederland als eerste aanzet tot onderzoek op dit vlak (Theology and Religious Studies: Spiritual Care, sd) in vraaggesprek d.d. 7 maart 2024, VU Amsterdam.

⁵ Montfoort, T. van (2019). *Groene Theologie*, Skandalon.

⁶ *De Gaarde een woestijn?* Utrecht (1990). Nota over de milieucrisis en de verantwoordelijkheid van de kerk: een verkenning ten behoeve van het gesprek in de gemeenten; aangeboden door de Generale Synode van de Nederlands Hervormde Kerk.

⁷ <https://www.kerkinactievoorhetklimaat.nl>; geraadpleegd op 3/5/2024.

⁸ [Visienota 'Van U is de toekomst'.pdf](#); geraadpleegd 1/5/2024.

⁹ <https://www.groengelovengroningen.nl/>

¹⁰ *Laudato Si*, pauselijke encycliek Paus Franciscus (2015). Encycliek over de milieu- en klimaatproblemen en de gevolgen voor de allerarmsten en kwetsbare dieren en natuur. Oproep tot een ecologische bekering. <https://laudato-si.nl/>

¹¹ <https://www.nieuwwij.nl/ opinie/klimaat-we-weten-dondersgoed-wat-ons-te-doen-staat/p.2>; geraadpleegd 04/05/2024.

¹² *Klimaatdepressie - Vrijzinnigen Nederland*; geraadpleegd 04/05/2024.

¹³ <https://www.humanistischverbond.nl/aards-en-groen/ecohumanisme/je-staat-niet-alleen-in-je-zorgen-om-het-klimaat/> geraadpleegd 1/05/2024; <https://klimaatweb.nl/auteur/nowak-evanne/>.

<https://www.humanistischverbond.nl/actieve-hoop/> geraadpleegd 02/05/2020.

¹⁴ <https://groenekerken.nl/onsverhaal/> geraadpleegd op 6/5/2024.

Groenekerken – Werkverband Kerkelijke Opbouwwerk (wvko.nl); geraadpleegd 6/5/2024.

¹⁵ <https://diaconie.remonstranten.nl/klimaat/>. Geraadpleegd op 3/05/2024.

¹⁶ Van Aniel in antwoord op schriftelijke vragen d.d. 14 mei 2024.

<https://doopsgezinden.nl/achtergrond/1-september-dag-van-de-schepping/> geraadpleegd op 02/05/2024.

¹⁷ <https://www.nieuwwij.nl/actueel/moeder-aarde-boven-winst-interreligieuze-klimaatviering-op-31-mei/> geraadpleegd 1-6-2024.

¹⁸ <https://www.nieuwwij.nl/actueel/moeder-aarde-boven-winst-interreligieuze-klimaatviering-op-31-mei/>

¹⁹ <https://www.vrijburg.nl/evenementen/gesprekskring-heilige-bronnen/#:~:text=De%20kring%20is%20iedere%20tweede,levensbeschouwelijke%20en%20religieuze%20tradities%20uitgenodigd%20.> geraadpleegd 3/5/2024.

²⁰ <https://arminiusinstituut.remonstranten.nl/wp-content/uploads/sites/32/2024/05/Den-Hertog-Eindessay-Actie-en-Contemplatie.pdf>

²¹ <https://doopsgezinden.nl/achtergrond/1-september-dag-van-de-schepping/> p.2. geraadpleegd 02/05/2024

²² <https://doopsgezinden.nl/nieuws/gemeenteberaad-de-klimaatcrisis/> geraadpleegd 4/5/2024.

Literatuur

Albrecht, G. (2011). Chronic Environmental Change: Emerging 'Psychoterratic' Syndromes. In I. Weissbecker, *Climate Change and Human Well-Being: Global Challenges and Opportunities* (pp. 43-56). Springer Science + Business Media.

Baart, A. (2006). *Een theorie van de presentie*. Utrecht: Lemma.

Berry, H., & Peel, D. (2015). *BJPsych*, 12(2), 31-32.

Berry, H., Waite, T., Dear, K., & Capon, A. (2018). The case for systems thinking about climate change and mental health. *Nature Climate Change*, 8(4), 282-290.

Clayton, & K. (2020). *Journal of Environmental Psychology*, 69.

Clayton, S. (2020). *Journal of anxiety disorders*, 74.

Clayton, S., Manning, C., Krygsman, K., & Speiser, M. (2017). *Mental Health and Our Changing Climate: Impacts, Implications and Guidance*. Washington: American Psychological Association | ecoAmerica.

COP26: Together for our planet. (sd). (U. Nations, Producent) Opgeroepen op Januari 2024, van UN: <https://www.un.org/en/climatechange/cop26>

De Gaarde een woestijn?, Utrecht (1990). De milieucrisis en de verantwoordelijkheid van de kerk: een verkenning ten behoeve van het gesprek in de gemeenten; aangeboden door de Generale Synode van de Nederlands Hervormde Kerk.

Doherty, T. J. (2018). Individual impacts and resilience. In S. C. Manning, *Psychology and climate change: Human perceptions, impacts, and responses* (pp. pp. 245–266). Elsevier Academic Press.

Dunning, A. (1992). Over de anatomie van verdriet. *De Gids Jaargang 155*, p. 170.

Helmink, S. (2023, 10 6). Bestaat de klimaatdepressie. *Tijdschrift de Psycholoog*.

Hickman, C., Marks, E., Pihkala, P., Clayton, S., Lewandowski, E., & Mayall, E. (2021). Climate anxiety in children and young people and their beliefs about government responses to climate change: a global survey. *The Lancet Planetary Health*, 5(12), E863-E873.

Ik heb eco-emoities, (n.d.). Retrieved from Stichting Klimaatpsychologie: <https://www.klimaatpsychologie.com/ik-heb-eco-emoities>

Kaufman, D. (2020). *Who Cares About Climate Change? Pastoral Responses to Denial and Despair*. University of St. Michael's College and the University of Toronto.

Laudato Si, pauselijke encycliek Paus Franciscus (2015). Encycliek over de milieu- en klimaatproblemen en de gevolgen voor de allerarmsten en kwetsbare dieren en natuur. Oproep tot een ecologische bekering.

Luykx, J., Vinkers, C., & Tijdink, J. (2023). Bestaat zoiets als eco-angst. *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 167(D7410).

Macy, J., & Johnstone, C. (2022). *Active Hope (Nederlandse vertaling, Waerbeke 2023)*. New World Library.

Macy, J., & Young Brown, M. (2014). *Coming Back to Life: The Updated Guide to the Work That Reconnects*. New Society Publishers.

Manning, C. a. (2018). Threats to mental health and wellbeing associated with climate change. *Psychology and Climate Change*.

Montfoort, T. van (2019).

- Mulvaney, K. (2022). 'Het is nu of nooit': 4 belangrijke conclusies uit het VN-klimaatrapport. Retrieved from National Geographic: <https://www.nationalgeographic.nl/het-is-nu-of-nooit-4-belangrijke-conclusies-uit-het-vn-klimaatrapport>
- Norgaard, K. M. (2011). *Living in Denial - Climate Change, Emotions, and Everyday Life*. The MIT Press.
- Ogobunde. (2022). Climate anxiety. *Journal of Environmental Psychology*, 84.
- Ogunbode, C. (2021). Retrieved from HSE University: https://social.hse.ru/en/psy/environmental_psychology/news/538249155.html
- Ojala. (2017). Hope and anticipation in education for a sustainable future. *Futures*, 94, 76-84.
- Ojala, M., Cunsolo, A., Ogunbode, C., & Middleton, J. (2021). Anxiety, worry, and grief in a time of environmental and climate crisis: a narrative review. *Annual Review of Environment and Resources*, 46, 35-58.
- Pihkala. (2022).
- Pihkala, P. (2017). *Early Ecotheology and Joseph Sittler*. Lit Verlag.
- Pihkala, P. (2017). Environmental education after sustainability: hope in the midst of tragedy. *Global Discourse*, 7(1), 109-127.
- Pihkala, P. (2018). *Zygon*, 53(2), 545-569.
- Pihkala, P. P. (2016). The Pastoral Challenge of the Environmental Crisis: Environmental Anxiety and Lutheran Eco-Reformation: The Pastoral Challenge of the Environmental Crisis. *Dialog*, 55(2), 131-140.
- Pihkala, P. P. (2018). Death, the environment, and theology. *Dialog*, 57(4), 287-294.
- Raad van Kerken, Verklaring over klimaatverandering (2023).
- Shukla, P. S. (2022). *IPCC, 2022: Climate Change 2022: Mitigation of Climate Change. Contribution of Working Group III to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*. Cambridge, UK and New York, NY, USA: Cambridge University Press.
- Slöetjes, J. (2022). *Gedragen stemmen*. Masterthesis, Universiteit voor Humanistiek, Zorgethiek en Beleid, Utrecht.
- Stoknes, P. E. (2015). *What We Think About When We Try Not To Think About Global Warming*. Chelsea Green Publishers.

The work that reconnects, (n.d.). Retrieved from Elemental Journey:
<https://elemental-journey.com/over/>

Theology and Religious Studies: Spiritual Care, (n.d.). Retrieved from Vrije Universiteit Amsterdam: <https://vu.nl/nl/onderwijs/master/theology-and-religious-studies-spiritual-care/inhoud?year=1e-jaar&specialization=geestelijke-zorg-en-planetaire-gezondheid>

Tillich, P. (2000). *The Courage to Be*. New Haven, Yale University.

Van der Vaart, S. (2023). *Stilte als ritueel in het pastorale gesprek*. Vrije Universiteit, Theology and Religious Studies: Spiritual Care.

Vandenplas, E., & Van Poeck, K. (2021). *Klimaateducatie in het hoger onderwijs: casestudies*.

Geraadpleegde websites

<https://www.tijdschriftdepsycholoog.nl/artikelen/bestaat-klimaat-depressie/>

[Master Theology and Religious Studies: Spiritual Care - Vrije Universiteit Amsterdam \(vu.nl\);](https://vu.nl/nl/onderwijs/master/theology-and-religious-studies-spiritual-care/inhoud?year=1e-jaar&specialization=geestelijke-zorg-en-planetaire-gezondheid)

HSE University: https://social.hse.ru/en/psy/environmental_psychology/news/538249155.html

[https://www.ted.com/speakers/per_espen_stoknes\)](https://www.ted.com/speakers/per_espen_stoknes)

<https://www.kerkinactievoorhetklimaat.nl>

[Visienota 'Van U is de toekomst'.pdf](#)

<https://www.groengelovengroningen.nl/>

Laudato Si, pauselijke encycliek Paus Franciscus (2015). Encycliek over de milieu- en klimaatproblemen en de gevolgen voor de allerarmsten en kwetsbare dieren en natuur.
<https://laudato-si.nl/>

<https://www.nieuwwij.nl/opinie/klimaat-we-weten-dondersgoed-wat-ons-te-doen-staat/p.2;>

[Klimaatdepressie - Vrijzinnigen Nederland](#)

<https://www.humanistischverbond.nl/aards-en-groen/ecohumanisme/je-staat-niet-alleen-in-je-zorgen-om-het-klimaat/> geraadpleegd 1/05/2024; <https://klimaatweb.nl/auteur/nowak-evanne/>.

<https://www.humanistischverbond.nl/actieve-hoop/>

<https://groenekerken.nl/onsverhaal/>

[Groenekerken – Werkverband Kerkelijke Opbouwwerk \(wvko.nl\)](#)

<https://diaconie.remonstranten.nl/klimaat/>

<https://doopsgezinden.nl/achtergrond/1-september-dag-van-de-schepping/>

<https://doopsgezinden.nl/achtergrond/1-september-dag-van-de-schepping/>

<https://www.rkkerk.nl/raad-van-kerken-brengt-visienota-over-duurzaamheid-uit/#:~:text=In%20de%20kerken%20in%20ons,diverse%20plekken%20in%20het%20land.>

<https://groenekerken.nl/duurzaamheid>

<https://protestantsekerk.nl/verdieping/protestantse-kerk-en-duurzaamheid/>

<https://www.raadvankerken.nl/product/van-god-is-de-aarde-2/>

<https://www.tearfund.nl/verhalen/10-tips-voor-een-groene-kerk-0>

<https://corazon.nu/kerken-die-duurzaam-worden-heten-groene-kerken/>